

РАЗМИШЉАЊА О НЕЛИНЕАРНОСТИ ЛИТУРГИЈСКОГ ЈЕЗИКА*

Драгица Тадић,
Хришћански културни центар

Апстракт: У другој половини XX века на сцену светске књижевности ступа нови облик литерарног израза који се назива нелинеарна или хиперкњижевност, а један од њених најзначајнијих представника јесте Милорад Павић. Дело нашег најчитанијег савременог писца, као и његови огледи из области теорије књижевности, подстакли су нас на размишљање о литургијском језику Цркве. У нелинеарном роману, прича се не креће непрекинуто праволинијски од почетка ка крају, већ се одвија према одређеном кључу. На сличан начин, богослужбени текстови се читају према кључу времена, односно календару. Постојање две његове стране, покретне и непокретне, изображава дијалектику створеног и нествореног, као и божанско дело спасења творевине. Попут нелинеарног романа, који је у суштини дијалог писца и читаоца, и богослужење је дијалог, али не Бога са сваким појединцем, него са заједницом Цркве. То је слободни дијалог љубави Тела Христовог, којег изграђује Дух Свети, са Богом Оцем и Творцем.

Нелинеарна књижевност, чији је истакнути представник Милорад Павић, подстиче на размишљања о литургијском језику Цркве. Попут нелинеарног романа, литургијски текстови се такође читају према одређеном кључу, у овом случају по кључу времена чије две стране, покретна и непокретна, одсликавају дијалектику створеног и нествореног. Као и нелинеарни роман, богослужење је дијалог Бога као „Писца“ са заједницом Цркве.

Кључне речи: Милорад Павић, Литургија, језик, богослужење

Када је године 1984. Милорад Павић објавио *Хазарски речник* – роман лексикон у 10.000 речи, ушао је на велика врата у светску књижевност. Многи критичари су тада забележили да је Павић писац чудесне имагинације и предводник европске постмодерне. Оно што је било потпуно ново и неуобичајено јесте начин читања, који је свакако био условљен начином писања овога дела. Роман није почињао на првој страни и непрекинуто текао ка последњој, него се читалац кроз њега кретао као кроз речник, креирајући сваки пут нову, другачију и потпуно аутентичну причу.

У истом маниру, али са другим кључем читања, написан је и *Предео сликан чајем* (објављен 1988. године), који се може читати водоравно или усправно. Ако се тај роман-укрштеница чита усправно, у први план доноси портрете јунака књиге. Ако се иста поглавља читају у водоравном следу (на „класичан начин“) она у први план истичу заплет и расплет књиге.

Уследили су потом роман – клепсидра *Унутрашња страна ветра*, роман – тарот *Последња љубав у Цариграду* и многа друга дела. Интересантна је и драма *Позоришни јеловник: Заувек и дан више*, који нуди три почетка – предјела, једно главно јело и три завршетка – посланице.

Свако ко је прочитао макар неко дело Милорада Павића може са сигурношћу да каже да је он највећи мајстор у стварању отворених дела. Али шта заправо значи отворено дело? Аутори отворених дела нуде својим читаоцима два или више равноправна читања и, разуме се, по природи ствари захтевају од својих читалаца већи духовни напор, премда то на први поглед не мора изгледати тако.

Начин писања Милорада Павића, познат као нелинеарна или хиперкњижевност, има све већи број присталица, нарочито у Америци. Умберто Еко који је мање познат као аутор неких списа из теорије литературе, од којих је један и код нас преведен под називом „Отворено дело“, први је теоретичар који је терминолошки фиксирао једну битну разлику између два начина књижевног обликовања. Од домаћих писаца ваљало би поменути и Ненада Илића и његов роман *Цариградски друм* који прати разне периоде српске историје испреметане на путу Београд – Цариград. Дакле, кључ за читање је пут, простор изукрштан са временом, који је метафора пута за Било Који Град – Царство Небеско. Ако су ови романи од стране критике наведени као незаобилазно штиво новог века, вреде да се и ми позабавимо њима али с аспекта теологије и литургијског језика који и сâм Павић помиње.

У свом есеју *Почетак и крај романа*, који се осим у књизи *Роман као држава и други огледи* може наћи и на веб страници www.khazars.com, Милорад Павић каже:

„Суштина је у томе да наш хиљадама година уврежени и већ помало овештали начин читања можемо да изменимо. И то на тај начин, што ћемо са читаоцем поделити посао дајући му равноправније место у стварању књижевног дела. Дајући му могућност да сам крчи сопствени пут кроз роман, песму или причу, чија ће се садржина мењати у зависности од тога коју је мапу читања читалац изабрао. Такав књижевни поступак познат је данас у свету књижевне теорије под различитим знацима (hypertext, nonlinear narratives, interactive fiction, la literature a contrainte, при чему треба имати на уму да је овај француски назив нешто обухватнији). Међутим, онај ко хоће да мења начин читања једног романа, мора да мења и начин писања тог романа. Треба дакле, створити такво дело које пружа могућност читаоцу да га користи као интерактивну прозу. То захтева сасвим другачију, нову технику писања романа или приче, технику која унапред предвиђа различите токове читања и омогућује их. То помало личи на напуштање линеарности писаног језика и враћа нас механизму који познајемо из снова и мисаоног тока, или из усмене књижевности. Људски снови и мисли нису линеарни, они се роје и бокоре на све стране, имају симултаност која захвата у живот и из живота знатно више и шире него било какав језички исказ. То сви знамо из искуства.“

При помену искуства најпре треба поменути литургијско искуство, као и литургијски језик, којег и сам Павић наводи као пример нелинеарног. Даља и дубља размишљања су нас навела на неколико закључака за које сматрамо да би их вредело размотрити.

Данашња Црква има свој устаљени богослужбени језик и богослужбени ритам који се градио вековима и који отприлике изгледа овако: постоје свакодневне службе – јутарње, вечерње и часови, и недељна и празнична Литургија. Све оне имају утврђени основни поредак, али (што је за овај текст веома битно), садржина је увек другачија. Из различитих богослужбених књига, као што су Часослов, Минеј, Службеник и друге, у зависности од дана бирају се текстови молитава, писаних у поезији или прози, и одређује њихов распоред. Дакле, сви богослужбени текстови који су данас у употреби сабрани су у неколико књига, али су варијанте њиховог читања безбројне и зависе од кључа који је у овом случају време.

Архимандрит Василије каже: „Васцела творевина, простор и време, имају вредност зато што су пројава љубави Божије. Љубав чини простор Рајем, а у време она доноси оно што је безвремено и вечно.“

Богослужбено време није обично време, него је освештано, време које уноси вечност у створени поредак. Док су Грци време посматрали као цикличну појаву, Јевреји као праволинијску, која има свој почетак у стварању, време хришћана је синтетичко. Оно почиње стварањем света и човека Речју Божијом и тече праволинијски ка свом крају. У једном тренутку историје у њега улази Оваплоћени Логос, а са Његовим Васкрсењем и вечност. Од тада оно наставља да се креће праволинијски, али при том у Светој тајни Литургије, сваки пут када се она савршава, у време Духом Светим улази вечност. Та вечност, есхатон, опште васкрсење и вечни живот у Христу, јесте циљ и условно речено крај времена, али не као његова пропаст, него као његово испуњење.

Ова тајна је изображена и у кључу читања богослужбених књига који је, као што смо рекли, време, односно календар. Наиме, време је у Цркви обележено празницима и они су разврстани у два циклуса: покретни и непокретни. Непокретни празнични циклус почиње 1. септембра од када се нижу успомене на различите догађаје из историје људског спасења и помени разних светитеља, по устаљеном и утврђеном реду. Жижа покретног празничног циклуса је прослављање Христовог Васкрсења, а догађаји везани за њега се не празнују утврђеног датума, него у односу на Празник над празницима. Свима је из искуства познато да Васкрс није увек истог датума, те се сходно томе одређује и датум празновања Цвети, Спасовдана или Духова.

Ова два циклуса, односно две стране кључа за читање богослужбених књига, су веома очигледна слика читаве икономије људског спасења. Наиме, људска створена историја је одређена простором и временом а икона те везаности је непокретни празнични циклус. Стога се успомене на светитеље и догађаји из живота светог Јована Крститеља и Пресвете Богородице, која је била једна од нас, створених људи, прослављају увек у исти, датумом утврђени дан. И само рођење Господа Исуса Христа припада непокретном календару и тиме сведочи да се Бог оваплотио и да је узео људско тело и сва ограничења која му припадају, и просторна и временска. Међутим,

прослављање Васкрсења Христовог, које је једини нови догађај под сунцем, припада покретном календару. Христос је васкрсавши и победивши смрт, неизбежну судбину читаве творевине, пробио обруч затворене онтологије у којој се све до бесконачности понављало и вртело у круг, као што се и сваки непокретни празник врти у круг и понавља истог датума из године у годину. Укинуо је стеге простора и времена и дао свему створеном могућност да живи божанским, вечним животом. На исти начин празник Христовог Васкрсења пробија обруче утврђеног, створеног времена изображеног непокретним циклусом и облагодатљује га уласком вечности. Могли су светитељи живети својим подвижничким животом, могла је Пресвета Богородица родити Богочовека, али ништа не би донело спасење од тока времена које собом носи пролазност и завршава се у пропасти непостојања. Једино је Христово Васкрсење творевини отворило врата вечности.

То што и даље постоје оба циклуса, и покретни и непокретни, показује нам неизмерну љубав Божију која не уништава ништа што је створила, него га узводи ка његовом назначењу. Тако након Христовог Васкрсења није заборављено Његово рођење, нити подвиг Његове мајке и неизмерног броја светитеља. Све што је постојало, наставило је да постоји, али сада на нови, обновљен начин. Свему је дат приступ ка вечности које није само неизвесна нада у далеку будућност, него је прославом Христовог Васкрсења на свакој недељној Литургији већ присутна сада и овде.

На овом месту треба рећи и да су химне светитељима и молитве у различите дане и за разне потребе веома разнолике, док су евхаристијске молитве (барем у нашој богослужбеној традицији) увек исте. Међутим, њихово изговарање сваке недеље није оно бесконачно понављање створеног тока, него напротив, изношење вечних и непроменљивих истина, онога што је Бог по својој неизмерној љубави учинио за нас, од стварања, до другог и славног Христовог доласка. Те молитве не одражавају наше узалудно кретање по затвореном кругу створености, него Истину која је сâм Господ и која припада вечности.

Огледи Милорада Павића о нелинеарној књижевности наводе на размишљање о још једној теми. Наиме, у наведеном есеју *Почетак и крај романа*, он каже: „Ја покушавам да променим начин читања романа у том смислу што сам повећао улогу и одговорност читаоца у стварању дела. Пребацио сам на њих одлуку о избору заплета и расплета романа, где ће почети, а где завршити читање, одлуку чак о судбини главних личности.“

Видимо, дакле, да настанак једног романа није само у рукама писца који га потом као готово дело предаје свом пасивном читаоцу на усвајање. У процесу стварања у великој мери учествује и читалац, па би се стога могло рећи да Павићев роман представља дијалог.

Када ту слику пренесемо на литургијски живот Цркве, уочићемо неколико разлика. Наиме, писац постмодернистичког романа води милионе потпуно различитих дијалога са милионима различитих читалаца. Тако његов роман добија безброј различитих живота од којих се сваки може посматрати као засебни ентитет. Дијалошки начин постојања је веома похвалан, али оно што му недостаје, гледано из хришћанске

перспективе, јесте то што је сваки однос писац – читалац у крајњој линији самоза-творена монада и индивидуа. Он је ограничен на две особе и нема никакве везе са односом других сличних парова.

Читање богослужбених текстова је другачије. Рекли смо већ да је кључ освећено литургијско време које има две стране: покретну и непокретну. Међутим, тај кључ није у рукама сваког појединог верника, него Цркве као заједнице. Не узима га у руке свако за себе и стварајући тако своју сопствену причу, различиту од свих осталих. Њега, напротив држи заједница верних обједињених Духом Светим у Тело Христово, њиме обликује језик и води један и јединствен дијалог са Богом Оцем, Творцем, Писцем.

Ова слика би се на први поглед могла учинити као ограничавајућа за стваралачку слободу сваког појединог верника. И јесте, ако слободу посматрамо у створеним категоријама, као могућност избора. Али, нажалост, та слобода за коју се човек током читаваог живота бори и отима, није права слобода. Она није чак ни могућност избора. Наиме, најновија научна истраживања су показала да човек нема способност избора пошто свесним делом његовог мозга управља несвесни. Он му нуди најразличитије саржаје, а свесни део мозга само одбацује оне које не жели.

Обично се сматра да када пожелимо да померимо десну руку, ми најпре имамо мисао о томе, а мозак потом даје наредбу мишићима и нервима да помере руку. Дакле, померили смо руку зато што смо то желели, то је био наш избор. Заблуда! Невуролошка испитивања су показала да је најпре несвесни део мозга дао наредбу о померању десне и, на пример, леве руке. Онда је свесни део мозга одбацио померање леве, и померио само десну руку.

Наука, дакле, показује оно што хришћани верују и Духом Светим знају вековима, да је створени пали човек потпуно неслободан и да се сва његова слобода своди на *не*. А хришћанска, истинска слобода, на коју је човек још од стварања призван, јесте *да*.

У Тројичном Богу који је савршена заједница љубави, све је *да*, а и самом човеку је дата могућност да живи на божански начин и да пројављује своју слободу која је *да* Богу. Наиме, човек је, као и све остало, створен без икакве нужности, из чисте Божије љубавне намере, и створен је да живи вечно. Како је настао из небића, он му по својој створеној природи стално тежи. Међутим, намера Божија је била да ништа што постоји не пропадне, него да у Богу живи вечно. И Он је својом силом то лако могао да оствари. Међутим, пошто је Бог безгранична љубав која ништа и никога не условљава, него се без престанка даје, Он је човека створио по икони Својој, а то пре свега значи да му је дао слободу. Тако човеков вечни живот у Богу не може бити производ нужности, који би у крајњој линији могао личити на некакву осуду и казну, него је последица слободе човекове да Богу каже *да*, док они који не желе вечни живот у љубавној заједници са Светом Тројицом, ничим нису на то присиљени.

Таква слобода се управо изражава на литургијском сабрању када сви кажемо *да* Богу и ближњима и као једно тело, једним срцем, једним умом и душом читамо богослужбене књиге по кључу освештаног времена и једним језиком водимо дијалог љубави са Оцем.

Павић и његови истомишљеници имају потпуно право када кажу да не желе да стварају дела „која личе на једносмерне улице, по којима се све креће од почетка ка крају, од рођења ка смрти“. То уистину јесте најдубљи порив људског бића које је створено и као такво се креће ка смрти, али које је по љубави и благодати Божијој назначено и призвано на вечност. А истинско и пуно остварење те исконске тежње се налази у литургијском животу Цркве где се све креће у обрнутом смеру, од смрти ка рођењу и вечном животу, од крштењске смрти за овај свет и рађања за вечни живот који се причешћем телом и крвљу Христовом увек изнова обнавља и узраста из славе у славу.

Захваљујемо се господину Павићу на надахнућу.

RÉFLEXIONS DE LA LANGUE LITURGIQUE COMME AN A LITTÉRATURE À CONTRAINTE

Dragica Tadic,

Centre culturel créé hien

RÉSUMÉ: *Au cours de 2e moitié du 20e siècle, dans la scène littéraire apparut une forme nouvelle de l'expression écrite nommée la littérature à contrainte. L'écrivain serbe Milorad PAVIC est un de ses représentants les plus connus. Son œuvre littéraire a inspiré quelques réflexions de la langue liturgique de l'Église. Dans la littérature à contrainte, l'histoire ne se déroule pas linéairement dès le début jusqu'au fin, mais selon un clé de lecture. Pareillement, les textes liturgiques sont lu selon le clé qui est le temps, c'est-à-dire le calendrier. L'existence de deux ces côtés, mobile et immobile, reflète la dialectique du créé et de l'in-créé, aussi bien que l'œuvre divin de salut. Comme c'est le cas dans un romain à contrainte, qui représente le dialogue de l'écrivain et du lecteur, la service liturgique est aussi un dialogue du Dieu, pas avec chacun fidèle individuellement, mais avec la communauté ecclésiale. C'est le dialogue libre de l'amour entre le Corps du Christ, constitué par l'Esprit-Saint, avec le Dieu le Père et Créateur.*

Mors-cles: *Milorad Pavić, liturgie, langue, la service liturgique*